

Arazi Alım-Satım İstatistik Defterlerine Göre Kudüs'te Yabancıların Mülk Edinimleri (XIX. Yüzyıl Sonu ile XX. Yüzyıl Başları)

Murat Alandağlı*

Giriş

Ortaçağ'dan beri gerek ticari ve gerekse de dinî nedenlerle¹ sürekli bir çekim merkezi olan Kudüs'ün tarihsel derinlik ve coğrafi mekân olarak ne derece önemli bir bölge olduğu günümüzde ceryan eden pek çok olaydan rahatlıkla anlaşılmaktadır. Üç semavi dinde oldukça önemli bir mevkiye sahip olan Kudüs, haliyle tarihsel olarak zaman zaman pek çok teşekkülün bünyesinde kalmıştır. Eski Mısır Krallıkları, Asur, Babil, Partlar ve Roma, Bizans'ın akabinde 634 yılında elde edilen Ecnâdeyn zaferiyle büyük ölçüde Müslümanların eline geçmiştir.² Kudüs'ün Osmanlılar tarafından ele geçirilmesinin çok daha öncesinde imparatorluk literatürüne mal olmuş manevi bir havasının olduğu anlaşılmaktadır.³ Bu havanın da tazyikiyle bölgenin tam olarak Osmanlı egemenliğine geçmesiyle birlikte, bünyesinde barındırdığı farklı cemaatlerin ekonomik, siyasi ve dinî yönden oldukça zengin bir toplum birlikteliğinin yaratılmaya çalışıldığı aşikârdır.⁴ Bu durumun en önemli göstergelerinden biri şüphesiz imparatorluk idaresinin bölgeye yönelik yönetim, siyaset dil ve anlayışının uzun yıllar değişmeden devam etmesidir.⁵ Elbette bu dirlik ve düzen anlayışı, bölge sakinleri beyninde imparatorluk lehine düşünceler telkin etmiştir. Nitekim Napolyon'un Kudüs'e saldırısı ve bölgedeki Yahudilerin tutumu bu yöndeki düşünceleri destekler mahiyettedir.⁶

* Öğretim Görevlisi, Hakkari Üniversitesi, Hakkari/TÜRKİYE, muratalandagli@hakkari.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5136-4910

1 Leo Huberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, İletişim Yay., İstanbul, 2011, s. 30.

2 Muammer Gül, "Müslümanların Kudüs'ü Fethi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. II, 2001, s. 47-58; Ömer Faruk Harman, Kudüs, DİA, s. 323-327. Bu hususta ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Türkaya Ataöv, "Kudüs ve Devletler Hukuku", s. 29-42.

3 Atilla Dolu, Osmanlı Kroniklerinde Kudüs Algısı, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 25/1, 2016, s. 21-46.

4 Gülnihal Bozkurt, "Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar", *AÜHFD*, C 44, S. 1, Ankara 1995, s. 50.

5 Gazi Erdem, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyanların Sosyal ve Dini Hayatları (1856-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 14.

6 Azmi Khouli, *Osmanlı Döneminde Kudüs'teki Yabancı Okullar*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s. 27.

Yaklaşık olarak dört asır Osmanlı yönetiminde kalan Filistin ve Kudüs bölgesi, XIX. yüzyılda kültürel ve politik bir akım olarak öne çıkan Siyonizm'in etkisiyle bu hüviyetini kaybetmiştir. Siyonizmin kurucusu Herzl, Osmanlı Sultanı II. Abdülhamit ile gercekleştirdiği çok yoğun görüşmeler vesilesiyle bölgede özerk bir Yahudi devletinin kurulmasını amaçlamıştır.⁷ Bireysel bazdaki bu girişimleri neticesinde başarıya ulaşamayan Herzl, İngiltere, Fransa ve ABD'nin desteklerini alarak bölgeye yoğun bir Yahudi gücünün sevk ve idare edilmesi hususunda gayretler sergilemiştir. İlk olarak 1882'de başladığını bildiğimiz bu gclerin Herzl tarafından politik bir hüviyete büründüğü söylenebilir. Nihayetinde aşağıda sadece bir yönüne değineceğimiz imparatorluk çıkmazları ile dönem kamuoyunun Yahudiler lehine olan tutum ve desteklerinin akabinde Balfour Deklarasyonu ile Filistin'de bir Yahudi devleti kurulmuştur.⁸

Sıradan bir literatür taraması neticesinde rahatlıkla da anlaşılacağı üzere elbette Kudüs zerine pek çok çalışma yapılmıştır. Sadece "ismi" zerine bile olan çalışmaların yanı sıra, "farklı medeniyet ve dinler bakımından, İşlam tarihi ve inancı acısından nemi, Osmanlı dönemindeki konumu" vb. birçok çalışmaya rastlanılmaktadır. Fakat bizim buradaki esas gayemiz Osmanlı İmparatorluğunda yabancıların mülk edinmesine izin verilmesiyle birlikte yabacıların Kudüs'e yaklaşımı nasıl olmuştur? sorusunun cevabına dair ipuçları aramaktır. Bu nedenle Kudüs'n sadece bir çalışmanın muhtevasına sığmayacak devasa derinlikteki tarihini akademik bir çalışmanın hüviyetine uyaak kadir ve mahiyette değinerek geçmeyi yeğledik.

A-Yabancıların Kudüs'te Arazi ve Musakkafat Alımlarını Yönlendiren Kurumlar

Yabancıların tüm imparatorluluk genelinde olduğu gibi elbette Kudüs'te de arazi ve emlak edinmeleri gelişigüzel olmamıştır. Onların bu faaliyetleri sevk ve organize eden konsolosluklar ve misyonerler gibi bazı kuruluşları bulunmaktaydı. Dolayısıyla esas meselemize gelmeden önce bu kuruluşların özellikle Kudüs bölgesindeki arazi ve emlak edini noktasındaki faaliyetlerine kısaca bakmakta fayda görmekteyiz.

7 Vahdettin Engin, *Pazarlık: İkinci Abdülhamid ile Siyonist Lider Dr. Theodore Herzl Arasında Geçen "Filistin'de Yahudi Vatani" Görüşmelerinin Gizli Kalmaş Belgeleri*, Yditepe, İstanbul 2010, s. 62.

8 Umut Uzer, "Kudüs şehrinin Filistin, İşrail ve Birleşmiş Milletler Açısından Siyasi nemi", *Fad-Filistin Araştırmaları Dergisi Kudüs zel Sayısı*, S. 2, Kış 2017, s. 134-157.

I- Konsolosluklar ve Kudüs'teki Faaliyetleri

İmparatorluğunun özellikle gerilemeye başladığı dönemde pek çok siyasi teşekkül Kudüs'ü kendi inanç ve siyasi çıkarlarının gereği olarak önemli bir merkez konumunda görmüştür. Bu nedenle zaman zaman imparatorluk idaresine farklı devletlerin özellikle siyasi, dini ve kültürel beklentilerine dair talepleri gelmiştir. Örneğin Fransa, Kudüs başta olmak üzere hristiyanlara ait diğer inanç merkezlerinin korunup, onarılması ve gayrimüslim tebaanın haklarının artırılması talebinde bulunmuştur.⁹ Fransa'nın bu talebi çok geçmeden imparatorlukta tüm katoliklerin hamiliğinin kendilerine verilmesi şeklini almıştır. Şüphesiz Fransa'yı Ortodokslar özelinde benzer tutum ve maksatları olan Rusya takip etmiştir.¹⁰ Her iki örneğin de dinî ve kültürel içerikli olduğu rahatlıkla söylenebilir. Fakat bu yöndeki talep ve beklentilerin daha çok siyasi bir mahiyet alması da uzun sürmemişe benziyor. Kudüs'te kısa sürede tesis edilen konsolosluk ve bankacılık sistemi kanımızca bu değişim ve dönüşümü sağlayacak önemli bir koridor görevi üstlenmiştir.¹¹ Konsosloslar İngiliz konsoloslukları örneğinden¹² de anlaşıldığı üzere, sadece var olan veya şahit oldukları problemleri çözmekle kalmıyor aynı zamanda bazı durumlarda problem yaratmaya ve bu durumdan siyasi bir çıkar elde etmeye gayret gösteriyorlardı.¹³

Kudüs'te arazi meselesi söz konusu olduğunda ise konsolosların çok daha titiz ve sistemli bir uğraşa girdikleri anlaşılmaktadır. Bölgede ortaya çıkan bir arazi anlaşmazlığına Rus konsolosunun taraf olması örneğinde de tesadüf edildiği üzere, imparatorluk idaresi konsolosların arazi davalarına kesinlikle müdahil olmalarını istememektedir.¹⁴ Elbette bu tedirginliğin haklı bir gerekçesi bulunmaktaydı.

9 Bekir Sıtkı, Baykal, "Makamat-ı Mübareke Meselesi", *Bellekten*, C XXIII/S. 89, Ocak 1959, s. 244.

10 Alan Palmer, *Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu Bir Çöküşün Tarihi*, çev. Belkis Çorakçı Dışbudak, İş Bankası Yay., İstanbul, 2002, s. 129.

11 Fransa bölgede 1896 yılında Lyonnais isimli Fransız Bankası'nın İstanbul, İzmir, İskenderiye, Kahire, Port-Said, Kudüs ve Yafa'da şubeleri açılmıştır. Bk. Necla Geyikdağ, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Sermaye 1854-1914*, Hil Yay., İstanbul, 2008, s. 154. Bu hususta ayrıca bk. Mustafa Avcı, "Sigortanın Osmanlı Hukukuna Girişi", *SÜHFD*, C 8, S. 1-2, Konya 2000, s. 288.

12 İngiliz konsolosunun yirmi günde 2.626 pasaport vererek Yunan ve Rum tebaayı kendi denetimine aldığı bilgisine de rastlanılmaktadır. Kurmuş, *age.*, s. 157. İngiliz Konsoslosların bölgedeki faaliyetleri hakkında ayrıca bk. Azmi Khouli, *agt.*, s. 32.

13 "İngilizler Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanların şikâyetlerini incelemekle kalmıyor, şikâyetleri yoksa bile şikâyet uyduyorlardı. Bk. Salahi Sonyel, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü", *Bellekten*, S. 193-195, 1986, s. 650.

14 BOA, HR. HMiŞ. İŞÖ, 24/4-24, T. 1326.Ks. ,16.

Zira Őehir merkezi dıŐındaki alanlar, adeta konsolosluk çalıŐanlarının arazi elde etme gayretlerinin bir ifa sahası halini almıştır.¹⁵ Onlar, bölge insanının kendine münhasır özelliklerini fırsata çevirerek, siyasi ve dinî nüfuz bölgeleri tesis etmeyi arzu etmişlerdir.¹⁶ Artık bu aŐamadan sonra özellikle pek çok taşra biriminde konsolosların, siyasi veya dinî olarak belirledikleri mahalleri elde etmek adına yapılmış pek çok usulsüzlüğe rastlanılır olmuŐtur. Kudüs İngiltere konsolosunun Yahudilerle kurduğu ortaklık bu durum için oldukça iyi bir örnektir. Anlaşılan o ki, konsoloslar bir vesile ile elde edilen araziyi dinî-kültürel görünümlü cemiyetlerin üzerine geçirerek siyasi bir mahiyete kavuŐmasına öncülük etmişlerdir.¹⁷

II- Misyonerler ve Kudüs'teki Faaliyetleri

Gerek arazi edinimi ve gerekse de dini kültürel maksatlı düşüncelerin ifası için öncelikle bölgeye yönelik bir sermaye akıŐının sağlanması elzemdir. Bankacılık sisteminin hızlıca Kudüs'te inşa ve geniŐlemesi de bu noktadan ele alınmalıdır.¹⁸ Sermayenin yerel halk ile iliŐkisi, arazi ve emlak alım-satım iŐlerinin yönlendirilmesi noktasında konsolosluklar kadar misyonerlerin de çok önemli rol oynadıkları bilinmektedir. Nitekim başta Alman¹⁹, İngiliz²⁰, Amerika²¹ olmak üzere Rus²² misyonerlerinin tıpkı konsolosların yaptığı gibi Kudüs'te kendi vatandaşlarının, misyon görevlerine uygun bölgelerde arazi edinmelerine öncülük ettikleri anlaşılmaktadır.²³ Öyle ki Alman misyonerleri örneğinde rastlanıldığı üzere, misyonerler imparatorluk idaresinden öncelikle farklı sosyo-kültürel gerekçelerle elde etmeyi baŐardıkları

15 "...bu tarafta bulunan bazı düvel-i mütehâbe konsoloslarıyla birtakım Avrupalılar misillü kendime mahsus bir hane bina etmek üzere tercümanım marifetiyle küçük arsa mübâyaasına karar vermiŐtim...", BOA, HR.TO., 214/20, T. 10.07.1850.

16 "...ve ahali-i Őhirden bazı efendiler tarafından herhangi köylü İngiltere Konsolosu tercümanına arsa furuht edecek olursa prangabend olacağı veya hidemât-ı sakiledeistühdâm olunmak üzere Akka Kalesine gönderileceği ve yahut silk-i askeriye idhal kılınacağı gibi vaadlerle bir takım tehdidat icra kılınmıŐtır...", BOA, HR.TO., 214/20, T. 10.07.1850.

17 BOA, A. MKT. UM., 453/40, T. 22.Recep.1277.

18 "...Őu günlerde bazı sefaretlerden bu bankanın küŐadına rusat itası hakkında iltimas vaki olabilemesi muhtemel...", BOA, BEO., 2133/159932, T. 22.Temmuz.1319.

19 Vahdettin Engin, *age.*, s. 89.

20 BOA, DH., 34/18, T. 1329.Ca.15.

21 Ohannes Kılıçdađı, "Abdüłhamid Misyonerleri Neden Sevmiyordu?", *Tophumsal Tarih*, S. 154, Ekim 2006, s. 664.

22 BOA, BEO., 2682/201080, T. 21.Eylül 1321.

23 13/ Ca/ 1302 tarihinde takdim kılınan ve Bir Alman vatandaşının Kudüs'te bir arsa satın alarak okul inşa etmek istemesi hakkında, Khouli, *agt.*, 2006, s. 140.

arazileri zamanla usulsüz olarak genişletmişlerdir.²⁴ Misyonerlerin kanımızca bölgede öncülük ettiği bir diğer önemli gelişme ise tabiiyet değişikliğidir. Nitekim her geçen gün farklı sayıda tebaanın değişik devletler vatandaşlığı kazanmak uğraşına girdikleri bilinmektedir.²⁵

B- Yahudilerin Filistin'de Arazi Elde Etmeleri Gayretleri

Buraya kadar olan bölümde yabancıların Kudüs ve havalisinde özellikle konsoloslar ve misyonerleri vesilesiyle siyasi, dinî maksatlarla sergiledikleri hareketler üzerinde kısaca durulmuştur. 7 Safer 1284 (M.10 Haziran 1867) tarihli kanun aslında yabancıların belli bir bölgede tamamen kendilerine ait köy, mahalle gibi idari birim teşkiline yol açacak büyüklükte arazi edinimlerine kesinlikle müsaade etmemektedir.²⁶ Fakat imparatorluk idaresinin özellikle Filistin bölgesinde bu kaygının doğal bir sonucu olarak Yahudiler'e yönelik yasaklarının İngiltere, Almanya, Rusya ve Fransa tarafından engellendiği anlaşılmaktadır.²⁷ Kudüs Mutasarrıfı imzasıyla gönderilen şifreli bir telgrafnameden de anlaşılacağı üzere İngiliz veya Fransız vatandaşları bölgede Yahudilerin arazi edinmelerine aracılık yapmışlardır.²⁸ Almanya, Avusturya ve İtalya'da kendi vatandaşları olan yahudilerin Filistin'de arazi alabilmeleri için imparatorluk merkezine ihtarlar çekmişlerdir.²⁹ İmparatorluk idaresi ise, öncelikle bu ihtara konu olacak bir

24 "... Ramle Kasabası hâricinde ve 8.000 dönüm vüs'atinde olarak mahlûliyeti...Mösyö Şinler'in 30 sene mukaddem Kudüs-i Şerif hâricinde ihdâs ve inşâ ve etrâf-ı erba'asında hayli arazi teferruğ ve iştirâ eylemiş olduğu eytamhânenin talebesine fenn-i zira'at ve fellâhâtuta'lîm etmek üzere arâzi-i mezkûrenin 40 sene müddetle mûmâileyheicârınabi'l-istizân şeref-sâdır olan irâde-i seniyye...120 mesken hakkında sebki eden iş'aracevâben Dâhiliye Nezâreti'nden gelen tahîratda orada muharrerü'lmikdârhâneinşâsına kalkışmak cesim bir köy teşkil etmek demek olub köy teşkil olunmaması...",BOA, BEO., 267/9973, T. 08.Safer.1311.

25 TKG., KK. İLMd., No. 19, s. 10.

26 "...Almanya ve Avusturya ve İtalya Sefâretleri kendi teba'alarından bulunan Musevilerin arz-ı Filistin'de emlak bey' ve iştirâ etmeleri hakkında mevzû'ı memnû'iyetedâir bazı ihtârâtda bulunmuş olduklarından... ", BOA, BEO., 309/23115-2; BOA, MV., 131/63, T. 20.Ş.1327; BOA, MV., 6/93, T. 27.Ra.1303.

27 Hüseyin Özdemir, *Abdülhamid'in Filistin Çığlığı*, Yitik Hazine Yay., İzmir 2010, s. ,145. Bu hususta ayrıca bk. Ali Arslan, "Rusya ve Doğu Avrupa'dan Yahudi Göçü Karşısında Osmanlı Yönetiminin Tavrı", *XIV. Türk Tarih Kongresi*, C II, Kısım I, Ankara 2010, s. 238-239.

28 "...Kudüs'ün Gartof Karyesinde arâzi ve emlak sâhibi İngiliz vatandaşının...Musevi Muhâcirlerin bölgeye yerleştirilmesi ve yurt edinmeleri konusundaki tezkere gereği işlem yapılması istenilmiştir. TKG. KK. İLMd., No. 19, s. 6, T.30.Cemaziye'l-âhir.1318; BOA, BEO., 412/30892-1, T.21.Mayıs. , 1310; BOA, Y. PRK. MK., 80/127, T. 1325; BOA, Y.PRK. AZJ., 50/86, T. 26.Şubat.1320; BOA, MV., 26/47, T. 8.T.Sani.1303.

29 Yahudilerin Filistin havalisine yerleşmesi hususunda oldukça teferruatah bilgiler içeren makale, kitap ve tez çalışması yapıldığı için gereğinden fazla bilindik bilgininin burada ifade edilmesinden kaçınılmıştır.

antlaşma veya sözleşme metni bulunmadığını hatırlatarak, 7 Safer 1284 (M.10 Haziran 1867) tarihli kanun üzerinden olaya açıklık getirmeye çalışmıştır.³⁰ Ayrıca Yahudilerin böylede arazi edinmelerini engellemek maksadıyla mahalli bazı idarecilerin yanı sıra imparatorluk merkez idaresi ve Filistin mebuslarının olağanüstü gayretler sergilediklerine şahit olmaktadır.³¹ Fakat aynı şaşkınlıkla bölgede rüşvete meyil eden memur, idarecilerin de bulunduğunu belirtmek gerekmektedir.³² Başta bu zihniyetteki mahalli idareci ve yöneticiler olmak üzere bölgedeki bazı ileri gelenlerin arazilerin el değiştirmelerine katkısı, usulsüz pek çok uygulamaları ve halkını bu hususta yaşamış olduğu pek çok sıkıntıyı içeren farklı bölgelerden gelen ihbarnameler oldukça dikkate değerdir.³³

C- Arazi ve Musakkafat Alım-Satımlarına Dair Hazırlanmış İstatistik Defterleri

Daha önce de ifade edildiği üzere 7 Safer 1284 tarihli Nizamname ile Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancıların mülk edinmesine belli kaideler ve kimi önemli kısıtlamalar ile serbesti getirilmişti.³⁴ İmparatorluk idaresi, yabancıların arazi alım-satım iş, işlemlerine kazandırdığı bu serbestinin bir sonucu olması kuvvetle muhtemel kimi istatistik veri analizleri tutmaya başlamıştır. Önceleri sadece payitaht ile havalisini içeren bu verilerin zamanla daha sistemli ve maksada hizmet eder hale getirildikleri söylenebilir. Nitekim önceleri sadece üç aylık bir süre zarfında İstanbul ve çevresinde arazi ve müsakkafat alım-satımlarını içeren icmal defteri olduğu gibi; sonraları hazırlandığını bildiğimiz tüm imparatorluk

30 BOA, BEO., 309/23115-2; BOA, MV., 131/63, T. 20.Ş.1327; BOA, MV., 6/93, T. 27.Ra.1303.

31 BOA, Y.PRK. AZJ., 55/88, T. -; "...Kefer Kazası dâhilinde 18.329 dönüm arâzi ve 1.410 zirâ' arsa ve 119 hâne ve ahur ve sâirenin bey' ve ferâğı icrâ kılndığı ve bir taraftan arâzilerinin Yahudilere bey' ve ferâğı mu'amelesinin icrâsı zımında ashâb-ı arâzi ve emlâk tarafından mürâca'at tevâli eylemekte olduğu...".BOA, BEO.336/25134-2, T.30.T. sani.1309; "...bu arâzide Musevi iskân etmesi melhûz bulunmasından dolayı mu'amele-i ferâğyesi bir müddet te'hîr edildiği halde arâzi-i mezkûrenin Musevi iskânı için alınmadığı beyânylamennü' eşhâs iskân edilmeyeceğini ve ruhsatına me'âbid ve ebniye-i sâ'ire yapılmayacağını mutazammın mûmâileyh tarafından bir taahhûnâme...", BOA, MV., 112/31, T.09.Recep.1323.

32 Bu hususta geniş bilgi için bk. Murat Alandağlı, *Süreç ve Sonuçlarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancıların Mülk Edinmeleri*, 1830-1914, Helke Yayınları, Ankara 2015, s. 311-318.

33 BOA, DH. MKT., 2549/96, T.16.B.1319; BOA, BEO., 65/4868-1,2, T.10.Safer.1310; BOA, Y.PRK. AZJ., 27/39, T. 3 Ağustos 1309; bu konuda geniş bilgi için bk. Alandağlı, *age.*, s. 303-305.

34 BOA, HR. HMs. İŞO., 24/10, T. Mayıs 1330; BOA, BEO., 3946/288434-1,T.16.M.1329, Bu hususta teferruatlı bir çalışma için bk. Murat Alandağlı, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Yabancılar Toprak Satışlarında Belirlediği Kırmızı Çizgiler", *XVII. Türk Tarih Kongresi*, 2014 Ankara. (Bidiri Kitabı Yayın aşamasındadır.

coğrafyasındaki alım-satımları vilayetler bazında ayrı ayrı içeren defterler de bulunmaktadır.

İcmal defterlerinde müslim, gayrimüslim ve yabancı olmak üzere arazi hareketliliğine paydaş olanların toplamı, müsakkafat çeşitleri (hane, han, arsa, bağ kürumu, bahçe eşcarı, saire vb.) ile arazi (tarla, bağ yeri, bahçe yeri, çayır, mera, vb.) türlerine dair toplam verilere ulaşabilmekteyiz. Fakat bahse konu defterlerin kanımızca oldukça önemli bir eksikliği bulunmaktadır. Nitekim defterlerin her biri arazi ve müsakkafat alım-satımını içermesine rağmen ne yazık ki alım-satımı yapan kişilerin isimlerine dair bilgiler barındırmamaktadır. Defterlerde sadece tabiiyeti ve arazi ile alım-satım işlemine dair birincil veriler kayda alınmıştır.³⁵

İmparatorluk genelinde yabacılarca gerçekleştirilen arazi ve müsakkafat alım-satımlarını içeren defterler ise icmallere göre nispeten çok daha teferruatlıdır. Bu tarif defterlerin hem hazırlanış biçimi, süresi ve hem de muhtevası bakımından yapılabilir. Fakat yukarı da izah ettiğimiz özne eksikliği maalesef bu defterlerde de kalmış değildir. Dolayısıyla bizler bu defterlerde her ne kadar alım-satımı yapan devletlere dair kesin verilere erişebiliyor isek de maalesefe kişi isimlerine tesadüf edememekteyiz. Bu eksiklik arazi ve müsakkafatın sonraki süreçte el değiştirip, değiştirmediği noktasındaki takibimizi de maalesef güçleştirmektedir. Fakat her ne kadar kişi isimleri belirtmese de yabancı devletler isimlerinin hemen hemen her defterde yer alması ve verilerin sarıh bir şekilde tutulması, bizlere devletler ekseninin de bir takip fırsatı vermektedir. Bu takip fırsatı, arazi ve müsakkafat tür, çeşitleri miktarları ile her bir işleme ödenen tutar da göz önüne alınarak bakıldığında istatistik defterlerinin bizlere aslında çok önemli kazanımlar sunduğu görülmektedir. Bu itibarla istatistik defterlerindeki kazanımları bir uygulama bölgesi olarak Kudüs'te aramak mümkün olur mu? sorusu bu çalışmamızda aslında ana temasını oluşturmaktadır.

Çalışmanın bundan sonraki kısmında öncelikli olarak defterlerde isabet ettiğimiz devletlerin her birinin imparatorluk dâhilindeki arazi ve müsakkafat alım, satımlarına dair arşiv fonlarından veya araştırma inceleme eserlerinden elde ettiğimiz verileri içeren kısa bir bölüm yer alacaktır. Bu bölüm çalışmamızın esasını teşkil eden Kudüs eksenli elde ettiğimiz verilerle kıyas yapabilmemize fırsat

35 BOA, Y. EE.d., 898, T. T. Sani - K. Sani 1299; BOA, EV. d., 28180, T. Mart. 1310/Şubat 1311; BOA, Y. EE. d., 902, T. Mart.1312; BOA, HH. d., 30040, T. Mart /Şubat 1315; BOA, EV. d., 25873, T. Temmuz 1300; BOA, YY. d., 897, T. 1301; BOA, Y.EE. d., 899, T. Temmuz 1311; BOA, HH. d., 30041, T. Mart /Şubat 1315.

tanyacaktır. Zira bizler bu sayede ele aldığımız her bir devletin imparatorluk dâhilinde arazi ve müsakkafat alım, satım politikasına dair kimi izlenimler edinebileceğiz. Son olarak ele aldığımız tüm devletleri ve belirlediğimiz bazı arazi ve müsakkafat cinsleri özelindeki alım-satım iş, işlemlerine dair oluşturulmuş tablolar ve bunlara dair kısa açıklamara çalışmada yer verilecektir. Bu konuda en büyük çekincemiz ise başvuru kaynakarı ve problem edinen mesele ile elde edilen çıkarımların hemen hemen aynı düzlemde birleşmesi nedeniyle sık sık tekrarlanacak ve anlatımı boğacak benzer ifadelerin sık sık kullanılmasıdır. Bu zaafımızı şimdiden ortaya koymanın vermiş olduğu rahatlık ile yabancı devletlerin Kudüs'teki arazi ve müsakkafat alım, satımlarına dair bilgilere geçebiliriz.

D- Arazi ve Musakkafat Alım-Satımlarına Dair Hazırlanmış İstatistik Defterlerine Göre Kudüs'te Yabancıların Arazi ve Musakkafat Edinmeleri

I- Almanya

Temmuz 1295 (M. Temmuz/Ağustos 1879) tarihli Şura-yı Devlet kararı Almanların Kudüs ve havalisinde arazi elde etme maksatlı hareketlerine ışık tutmaktadır. Bu karar hayli varlıklı bir Alman sülalesinin; önce küçük bir köye yerleşip parça parça araziler elde ettiğinden dem vurmaktadır. Her nasıl ve ne biçimde gerçekleştiğini tam olarak bilemediğimiz bu satışlardan zamanla köy halkının pişmanlık duyduğu ve arazilerini geri almak istediklerini anlaşılmaktadır. Fakat imparatorluk merkez ve taşra idarecilerinin tüm cabalarına rağmen bahse konu arazi Kudüs Alman Elçisinin gayreti ile Alman ailesinin elinde kalmıştır.³⁶ Ashında Kudüs ve çevresinde emlak ve arazi elde etme uğraşında Almanların; ilk başlarda İngiltere ve Fransa'nın geresinde kaldığı söylenebilir. Fakat Almanlar zamansal olarak ifade ettiğimiz bu gecikmeye rağmen, yöntem ve usullerde İngiltere ile Fransa'yı takip etmiş benziyor. Nitekim onların Yafa ve Kudüs bölgesine vatandaşlarını bilinçli bir iskân politikası çerçevesinde göndermesi ve burada bir okul inşa etmesine kadar ki adımların tamamı bizlere tanıdık gelmektedir.³⁷ Almanlar bu sistemli çalışmalarını neticesinde başta Yafa olmak üzere Kudüs ve Hayfa dolaylarında fazla miktarda arazi elde etmişlerdir.³⁸ Kudüs'te

36 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın*, Tekin Yay., İstanbul 2001, s. 147.

37 Şerife Yorulmaz, Osmanlı İmparatorluğunda Ruhsatsız Okullaşma: 19. yüzyılda Açılan Gayrimislim ve Yabancı Okullar Üzerinde Bir Değerlendirme, *Osmanlılar IV, Doğu-Batı*, S. 54, Ağustos-Ekim 2010, s. 179.

38 "...Yafa Kasabası'nda mukim Almanya Devleti Teba'asındanba'zılarının 'uhde-i tasarruflarında bulunup sâhib-i evvellerinden sırf mülk olarak iştirâ edilmiş olduğu halde emlak-ı emriyyeyetahvil

Almanların belirtilen yöntemler arazi ve emlak edinmesine dair somut bir örneğe tesadüf edilmektedir. Bu örnekten hareketle anlaşılan o ki, bölgede ilk olarak bir hane inşasına yetecek büyüklükte arsa elde ediliyor. Bu arsa, çok geçmeden farklı maksatlarla (ahır, samanlık, avlu vs) genişletiliyor. Ve elbette bu mahallenin sosyo-kültürel ve inançsal dünyasına uygun müesseseler inşasına dair talepler gün yüzüne çıkıyordu. Okul, Kilise, Yetimhane, Konsoloshane vb. bu yapıların inşasıyla zaten bölgede adeta bir mahalle tesis edilmiş oluyordu.³⁹ Bu yöntem Almanlar ile birlikte aşağıda yeri geldiğinde değineceğimiz diğer devletler için aynıdır.

1301⁴⁰, 1310⁴¹, 1314⁴², 1315⁴³, 1316⁴⁴, 1318⁴⁵, 1320⁴⁶ ve 1324⁴⁷ tarihli İstatistik Defterleri, konumuz açısından oldukça önemlidir. Nitekim bu defterler bir yıllık zaman içerisinde tüm imparatorluk sınırları dâhilinde gerçekleşen arazi ve

kılınmış olan emlakın hüccet ve senedâtübi't-tedkişâhib-i evvelleri yedinde emlak-ı sarfeden olduğu tebeyyün edenler için bu bâbdaki karâratevfikan ve ta'mîmen mülk senedâtü verilmiş olduğu cihetle Hayfa'daki Almanların emlakî hakkında da bu yolda muâmeleicrâsı Almanya Sefâretü'ndenistid'â kılınmış olduğundan... Hayfa'dasâkin Almanlara 'â'id olan ma'lûmü'l-mikdârarâzînin gerek mülk olanları gerek ahîrenmîrîyetebdil edilenleri hakkında mülk senedâtü'tâsi ve teferru'âtı hakkında Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dâ'iresi'nin Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'danmüzeyyel mazbatası leffen 'arz ve takdim kılınmış olmağlamündericâtı hakkında her ne vechleirâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî şeref-sudûr buyrulur ise mantûk-ı münifiinfâz edileceği beyânıyla tezkire-i senâveriterkîm kılındı efendim. 28 Zi'l-hicce 321 ve 3 Mart 320; Sadrazam...", BOA, YA.RES. , 124/123, T.28.Z.1321; BOA, BEO., 1516/113642-01, T. 21 Haziran 1316; BOA, BEO., 2254/16903-01, T. 22 L. 1321.

39 "...Kudüs-i şerif'de emlak işitira eden teba'a-i ecnebiyenin hükümet-i seniyyeden ruhsat istihâletmedikce aldıkları arâzî üzerine hastahâne ve mekteb ve kilise ve bu gibi müessesâtüvücûda getiremeyeceklerinevebuta'ahhüd hilâfindavukû'bulacakişâ'âtunhedminemuvâfakat edeceklerine dâ'ir bir senedimzâ etmeleri me'mûrin-i mahalliye cânibindentalebolunmakda olduğu Almanya Sefâretündenifâde olunmasına mebnî ol babda...Teba'a-i ecnebiyyehdelenlerinde bulunan arâzî üzerine hânceinşâisi'tidâ bulunduğu ve arâzî-i mezkûreyecnebiyeinşâmahzûrdansâlimolduğu hâlde ebniyeninişgâl edeceği arâzîninmikdârına göre bedel-i öşrtakdir ve tahsis ile berâber mezkûr hâneninbi'l-âhîremekteb ve ma'bedetahvil olunmamak içinmukâvelât muharrirliğinden musaddak olarak müsted'iyedensened alınması ve bu kayd u şartın muhâfazasını'tinâ olunması 3 Rebî-ül-evvel sene 311 târîhindebi'l-istîzân şeref sâdır olan irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhîktizâ-yâlîsinden bulunmuş olmağla...",BOA, MV, 81/11, T. 16.Safer.1312.

40 BOA, HH. d., 1463, T. Mart-Şubat 1301.

41 BOA, EV. d., 28180, T. Mart-Şubat 1310.

42 BOA, HH. d., 30040, T. Mart-Şubat 1314.

43 BOA, HH. d., 30041, T. Mart-Şubat 1315.

44 BOA, HH. d., 29517, T. Mart-Şubat 1316.

45 BOA, HH. d., 26647, T. Mart-Şubat 1318.

46 BOA, HH. d., 5826, T. Mart.Şubat 1320.

47 BOA, HH. d., 11404, T. Mart.Şubat 1324.

müsakkafat alım, satımlarına dair verileri içermektedir. Nitekim bizler bu veriler sayede müslim, gayrimüslim veya yabancıların emlak ve arazi alım, satımlarına dair rakamsal verilerin yanında mekân, arazi türü, müsakkafat çeşidi ve miktarları ile ödenen tutarlara dair bir dizi veriye erişebilmekteyiz.

Tablo I: 1301-1324 yılları arasında Kudüs'te Arazi ve Musakkafa Alımı yapan Almanlar

Yıllar	Arazi ve Musakkafat Alımı Yapan Toplam Yabancı Sayısı	Almaya Vatandaşı Sayısı	Musakkafat(Arsa, Bağ Kürrumu, Bahçe Eşçarı, Hane, Han vs) Kıymeti Para/Kuruş	Almanya Vatandaşlarının Ödediği	Arazi (Tarla, Bağ Yeri, Bahçe Yeri, Bostan vb.) Kıymeti, Para/Kuruş	Almanya Vatandaşlarının Ödediği
1301	114	24	3.063.124,00	1.294.172,00	195.709,00	39.800,00
1310	94	33	1.921.294,00	912.532,00	301.780,00	133.565,00
1314	162	102	2.801.021,00	1.131.229,00	393.450,00	247.303,00
1315	58	19	1.905.315,00	310.980,00	737.650,00	21.339,00
1316	104	22	1.239.280,00	44.065,00	440.678,00	88.962,00
1318	153	36	2.294.956,00	427.532,00	2.356.268,00	2.041.343,00
1320	172	28	2.487.465,00	111.375,00	808.597,00	202.115,00
1324	112	25	3.659.898,00	856.263,00	871.750,00	816.625,00
TOPLAM	969	289	19.372.353,00	5.088.148,00	6.105.882,00	3.591.052,00

Tablo I 1301 ila 1324 tarihleri arasında tesadüf ettiğimiz sekiz defterdeki arazi ve müsakkafat alımı işleminde kişi, tür, çeşit ve tutar bilgilerini çerçevesinde genel olarak yabancılar ve özelde ise Almanların Kudüs'teki hareketliliklerini barındırmaktadır. Verile her bir yılı esas alan satır ve genel toplamları içeren sütunlara işlenmiştir. Buna göre Kudüs'te arazi ve müsakkafat alımı yapan devletler ile ödenen miktarları ayrı ayrı belirtilmiştir. Her bir yıla ait temelde iki farklı sütun düşünölmüştür. Kudüs genelinde yapılan arazi ve müsakkafat alımına dair bilgiler, sadece ele aldığımız devletler vatandaşlarının burada yapmış oldukları işlemlere dair bilgiler. Bu iki farklı sütun aslında Kudüs'e dair hem genel ve hem de özel bir bakış sergilememize de vesile olacaktır. İfadelerimizi yukarıdaki tablodan hareketle daha açık bir hale getirmek istediğimizde ise; 1301 senesinde Kudüs'te 114 yabancımnın 3.258.833,00 (3.063.124,00+195.709,00) kuruşluk arazi ve musallafat alım işlemi gerçekleştirdiği görölmektedir. Peki, Almanların bu rakamsal verideki yeri nedir? şeklindeki bir soru ile hareket edildiğinde ise bahse konu 114 yabancımnın

Arazi Alım-Satım İstatistik Defterlerine Göre Kudüs'te
Yabancıların Mülk Edinimleri

1117

24'ünün Alman olduğu ve belirtilen tutarın 1.333.972,00 kuruşluk payı ile arazi ve müsakkafat alım işlemi gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Benzer ifadeleri içermesi bakımından diğer yıllara ait verileri burada paylaşmaktan imtina ederek, daha ziyade genel toplama dair verilerin izahını faydalı bulmaktayız.

Buna göre tabloda da belirtilen sekiz farklı yılda 969 yabancı Kudüs'te, 25.478.235,00 kuruşluk arazi ve müsakkafat alımı yapmıştır. Bunlardan 289'u Alman olup 8.679.200,00 tutarlık arazi ve müsakkafat alımı işlemi gerçekleştirmiştir. Elde ettiğimiz bu veriler incelendiğinde ise gerek alım işlemi yapan kişi sayısı ve gerekse de ödenen meblağ bakımından Almanların Kudüs'te yapılan alım işlemlerinde üçte birlik bir orana sahip oldukları söylenebilir.

Tablo II: 1301-1324 yılları arasında Kudüs'te Arazi ve Musakkafa Satışı yapan Almanlar

Yıllar	Arazi ve Musakkafat Alımı Yapan Toplam Yabancı Sayısı	Almaya Vatandaşı Sayısı	Musakkafat (Arsa, Bağ Kürumu, Bahçe Eşçarı, Hane, Han vs) Kıymeti Para/Kuruş	Almanya Vatandaşlarının Ödediği	Arazi (Tarla, Bağ Yeri, Bahçe Yeri, Bostan vb.) Kıymeti, Para/Kuruş	Almanya Vatandaşlarının Ödediği
1301	110	14	2.363.418,00	329.473,00	25.058,00	16.000,00
1310	57	29	262.113,00	1.826.175,00	348.310,00	316.552,00
1314	106	59	2.348.331,00	641.419,00	859.980,00	176.325,00
1315	101	31	1.954.100,00	218.960,00	1.042.725,00	139.625,00
1316	74	17	1.371.939,00	159.251,00	302.374,00	79.926,00
1318	102	26	1.641.826,00	440.375,00	184.742,00	45.509,00
1320	104	26	1.831.804,00	429.395,00	218.187,00	37.335,00
1324	119	27	1.330.116,00	274.175,00	1.223.390,00	153.595,00
TOPLAM	773	229	13.103.647,00	4.319.223,00	4.204.766,00	964.867,00

Yukarıdaki izahın hemen hemen aynı minvalde olanı elbette Kudüs'te gerçekleştirilen arazi ve müsakkafat satışları için de kullanılabilir. Nitekim Tablo II'de de belirtine yıllara ait defterlerdeki verilerde Kudüs merkeze alındığında toplam 773 yabancıların 17.308.413,00 (13.103.647,00+4.204.766,00) kuruşluk arazi ve müsakkafat satışı yaptıkları anlaşılmaktadır. Sadece Almanların gerçekleştirdiği işlemlere bakıldığında ise söz konusu 773 yabancıların 229'u Almandır. Almanlar Kudüs'te toplamda 5.284.090,00 (4.319.223,00+964.867,00) kuruşluk arazi ve müsakkafat satışı yapmıştır. Arazi ve müsakkafat satışı noktasında

Almanların sayıca nispeten az olmasına rağmen ödedikleri meblağın yine yaklaşık olarak üçte birlik bir kısmı koruması da oldukça dikkate değerdir.

İstatistik defterlerinde bu tür verilerin yanında aşağıdaki tablolarda görüleceği üzere Kudüs bölgesindeki arazi ve müsakkafat hareketliliğine dair başkaca verilere de rahatlıkla erişilebilmektedir. Buna göre defterler genelinde en fazla alım-satım konu müsakkafat ve arazi tür, çeşitleri esas alınarak oluşturulan tablolar yardımıyla Kudüs'te devlerlerin alım, satım işlemleri yaptıkları arazi ve müsakkafat tür ve çeşitlerine dair veriler görsel hale getirilebilecektir.

Tablo III: Kudüs'te Almanlarca Alımı Yapılan Arazi-Musakkafat tür ve miktarları

Yıllar	Alman	Musakkafat					Arazi		
		Arsa (Kıta)	Bahçe Eşçarı (Kıta)	Bağ ¹ Kürumu (Kıta)	Dükkan (Kıta)	Hane (Kıta)	Bahçe Yeri (Dönüm)	Bağ Yeri (Dönüm)	Tarla (Dönüm)
1301	24	1	3			12		1	186
1310	33	8				9			228
1314	102	11	13	13		23		1	372
1315	19		3	2		7			51
1316	22			8		3			183
1318	36		2	7		6	1	2	4287
1320	28			2		2			183
1324	25		1	2		13			1255
Toplam	289	20	22	34		75	1	4	6745

Arazi ve müsakkafat alımı açısından bakıldığında 289 Alman'ın müsakkafat olarak 20 kıta arsa, 22 kıta bahçe eşçarı, 34 kıta bağ kürumu ve 57 kıta hane; arazi olarak ise, 1 dönüm bahçe, 4 dönüm bağ yeri ve 6.745 dönüm tarla aldıkları anlaşılmaktadır.

Tablo IV: Kudüs'te Almanlarca Satışı Yapılan Arazi-Musakkafat tür ve miktarları

Yıllar	Alman	Musakkafat					Arazi		
		Arsa (Kıta)	Bahçe Eşçarı (Kıta)	Bağ Kürumu (Kıta)	Dükkan (Kıta)	Hane (Kıta)	Bahçe Yeri (Dönüm)	Bağ Yeri (Dönüm)	Tarla (Dönüm)
1301	14		1			6			27
1310	29	70			1	33			75
1314	59	11	12	13		26		2	270
1315	31	1	1	7		6			166
1316	17			4		3		5	137
1318	26			4		15	1		7
1320	26		1	3		10			2
1324	27	6	1		2	4			252
Toplam	229	88	16	31	3	103	1	7	936

Tablo IV'teki veriler çerçevesinde Kudüs'te Almanların arazi ve müsakkafat satışlarına bakıldığında ise; 229 Alman'ın müsakkafat olarak 88 kıta arsa, 16 kıta bahçe eşçarı, 31 kıta bağ kürumu ve 103 kıta hane; arazi olarak ise 1 dönüm bahçe, 7 dönüm bağ yeri ile 936 dönüm tarla satışı yaptıkları görülmektedir. Defterlerin birbirini takip eden yıllara havi olmayışı ve arazi, müsakkafat alım-satım işlemlerinin kişi ismi esası yapılmayışı elde ettiğimiz sonuçlar üzerinde kimi derinlemesine çıkarımlar yapmamızın önüne geçmektedir. Örneğin alımı yapılan tarla ne maksatla alınmış veya satışı yapılan hane ne amaçla satılmıştır. Tarla açısından bakıldığında zirai ekonominin geliştirilmesi maksadıyla mı veya daha ziyade hane örneğinde olması muhtemel al-sat işlemindeki kâr nedeniyle mi? Bu şekilde sıralayabileceğimiz soruların yanıtları maalesef defterlerde yer almamaktadır. Fakat tüm bu eksikliğe rağmen ulaştığımız bilgilerin ise oldukça elzem olduğu yadsınmaz.

Almanlar örneğinde yukarıda tablolar yardımıyla oldukça teferruatlı izah ettiğimiz Kudüs'te arazi ve müsakkafat alım, satımı işlemine dair bilgilerin aşağıda incelediğimiz devletler için de aynı minval ve yöntemle ortay konulması şüphesiz arzu edilir. Fakat böylesi bir yöntem çalışmanın bahse konu tablo ve grafiklerin gölgesinde kalmasına sebebiyet verecektir. Bu çekincenin de tazyikiyle bundan sonraki devletlerde daha ziyade oluşturulmuş tabloların sözel olarak aktarılması daha uygun görülmüştür.

II- Amerika

Amerikalıların İzmir ve Aydın havalisi başta olmak üzere Lazkiye, Beyrut ve Kudüs dolaylarında arazi ve emlak alım, satım işlemleri gerçekleştirdikleri görülmektedir.⁴⁸ Ayrıca Amerikalıların özellikle Haçin dolaylarında okul açmak için elde ettikleri arazileri daha sonradan Ermenilerin yerleşmesi maksadıyla kullandıklarına şahit olmaktadır.⁴⁹ Yine bu minvalde ele alınacak Merzifon örneği ile Amerikalıların okul, mezarlık ve hane inşa etmek maksadıyla imparatorluk idaresinden arazi talebinde buldukları anlaşılmaktadır.⁵⁰

İstatistik defterlerindeki veriler incelendiğinde Kudüs'te arazi ve müsakkafat alış işlemleri gerçekleştiren 969 yabancıdan 82'si Amerikalı olup toplamda 1.421.885,00 kuruşluk arazi ve müsakkafat alımı gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Genel olarak bakıldığında Amerikalıların araziden ziyade müsakkafat alımına meyil ettikleri görülmektedir.

Diğer taraftan Kudüs'te arazi ve müsakkafat satışı yapan 773 yabancıdan 54'ü Amerikalı olup toplamda 701.389,00 kuruşluk satış işlemleri gerçekleştirmişlerdir. Tıpkı alış işleminde olduğu gibi satış işlemlerinde de Amerikalılar, daha ziyade müsakkafat cinsinden taşınmazlara ilgi duymuşlardır. Kudüs'te arazi ve müsakkafat alım, satımı yapan 1.742 yabancıdan sadece 136'sı Amerikalı olup toplamda 2.123.253,00 kuruşluk bir işlem gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Peki, ama Amerikalıların en fazla alım-satım yaptıkları taşınmazların cinsi nedir? şeklindeki bir soru dahilinde işlemlere bakıldığında ise; 136 Amerikalı'nın 11 kıta arsa, 7 kıta bağ kürumu, 77 kıta hane ile 162 dönüm tarla başta olmak üzere bahçe, bağ yeri ve dükkan gibi arazi ile müsakkafat alım, satımı yaptıkları görülmektedir.

III- Avusturya

İncelediğimiz istatistik defterlerinde toplam 112 Avusturyalının Kudüs'te 2.386.737,00 kuruşluk arazi ve müsakkafat alımı yaptıkları anlaşılmaktadır. Bu alımların en fazla 1320 yılında en azının ise 1315 yılında gerçekleştirildiği görülmektedir. Arazi ve müsakkafat satışlarının da aynı yıllarda olması akıllara devletin değişken dönemli bir alım, satım politikası uygulayıp, uygulamadığı

48 1301-1324 yılları arasında tesadüf ettiğimiz defterler

49 BOA, BEO., 3313/248426, T. 30.Nisan.1324.

50 BOA, Ş.D. MLK., 2309/4, T. 26.T. Sani.1324; BOA, BEO., 3927/294483-2, T. 30.Ağustos. 1327; BOA, BEO., 3764/282296-1, T. 1.Haziran.1326.; BOA, BEO., 3938/295299-2,3, T.10. Eylül.1327- 1.Eylül.1329.

şeklindeki bir düşüncüyü getirmektedir. Buna göre Avusturyalılar dönem dönem Kudüs bölgesine bilinmeyen sebepler odaklanmış ve yine bilmediğini nedenlerle de bölgeden çekilmiş olabilir.

105 Avusturyalının ise 2.053.599,00 kuruşluk arazi ve müsakkafat satışı gerçekleştirdikleri görülmektedir. Arazi ve müsakkafat alım-satımı noktasında bakıldığında 112 Avusturyalının 15 kıta arsa, 58 kıta hane ve 2.212 dönüm tarla aldığı; 17 kıta arsa, 98 kıta hane ve 2.558 dönüm tarlaryı ise sattığı görülmektedir. Avusturyalıların Kudüs'te 1320 tarihinde gerçekleştirdikleri tarla alım, satım miktarı; bölgede özellikle Avusturyalıların bir yurt, vatan oluşturma amaçlı eylemlerinden ziyade tamamen kâr amaçlı olduğu yönündeki kanıyı güçlendirmektedir. Bu nedenle belirtilen yılda 2.206 dönüm olarak alınmış tarla miktarının tamamı yine aynı yıl satılmıştır. Burada kesin bir ifade kullanmayışımızın nedeni yine defterlerdeki bir eksiklikten kaynaklanmaktadır. Nitekim saire, bağ yeri ve tarla türünden satış veya alış meblağlarının bir bütün olarak yer aldığı "kıymet" kısmı maalesef bizlerin her bir türe özgü alım, satım miktarının tespiti imkanı güçleştirmektedir.⁵¹ Öte yandan hem müsakkafat olarak hane ve hem de arazi olarak tarla türünden taşınmazların alımından ziyade satışının fazla olması, yine bölgede daha ziyade ekonomik kâr elde etme uğraşının bir sonucu olarak okunabilir.

Daha öncede ifade edildiği üzere Avusturyalıların arazi veya müsakkafat alımlarını kimlerden yaptıkları; satışlarını ise yine kimlere yaptıklarına dair bir malumata sahip olamayışımız, Kudüs bölgesinde ele aldığımız devletlerin siyasi veya kültürel amaçlarına dair sarıh hareketlerine erişmemizin önündeki en büyük engel olarak okunabilir. Aksi halde bizler alım, satımı gerçekleştirdiği kişi ve tabiyetlerini takip edecek ve bu minval üzere olan hareketlere dair tespitlerimizi daha net olarak ortaya koyabilecektik. Fakat bu bilgilerin yokluğu nedeniyle temel başvuru kaynaklarımızdan en azından şimdiye kadar ele aldığımız iki devlet örneğinden hareketle, Kudüs'teki arazi ve müsakkafat alım, satım işlemlerinin ekonomik bir girişimin ötesine geçmediği söylenebilir.

Tüm bu çıkmazlar bir kenara bırakılıp, tekrar defterlerdeki mevcut verilere bakıldığında Kudüs'te arazi ve müsakkafat alım, satımı yapan toplam 1.742 yabancıların 217'si Avusturyalıdır. Bunların özellikle arsa, hane ve tarla alım satımı gerçekleştirdikleri görülmektedir. Nitekim özellikle tarla alım, satımı nazarında

51 3 dönüm, 9 evlek saire, 4 dönüm 10 evlek bağ yeri ile 2206 dönüm 8 evlek tarlanın alımı 32.500,00 kuruş, Bk. 1320, s. 64

bakıldığında alışı yapılan 2.212 dönüm tarlaya karşılık 2.558 dönüm tarla satışı gerçekleştirilmiştir. Burada aslında çalışmamızın muhtevasının tam olarak anlaşılması için geriye kalan 346 dönümlük tarla miktarının durumunun tam olarak ortaya konulması gerekmektedir. Zira alım, satım arasındaki farkı oluşturan bu miktar arazisinin bir yabancıymın mı yoksa tebaadan birinin mi eline geçtiği konusu bir muammadır.

IV- Fransa

Bilindiği üzere Osmanlı-Fransız ekonomik ve iktisadi ilişkileri çok daha eskilere dayanmaktadır. Belki de bu tarihsel sürecin verdiği bir güç ve izahla XVIII. yüzyılda bir Fransız elçisi imparatorluk topraklarını adeta bir Fransız kolonisi olarak tasvir etmiştir.⁵² Osmanlı Fransız ilişkilerinin özellikle arazi hukuku bakımından en önemli dönüm noktalarından biri Mısır'ın Fransızlar tarafından ele geçirilmesidir. Nitekim Mısır'ı 1798 tarihinde işgal eden Fransa, buradaki Osmanlı tebaasının taşınmazlarına el koymuştur. İmparatorluk idaresi ise bu duruma bir misilleme olarak kendi ülkesindeki Fransızların mallarına el koymuştur.⁵³ Bu gerginliğin sonraki bir taziyki olarak Fransa, imparatorluk idaresinden acilen emlak ve arazi mülkiyeti hususunda bir düzenlemeye gitmesini istemiştir.⁵⁴ XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren imparatorluk dahilindeki kilise ve kutsal mekânların Katolik veya Ortodoksların ortak mülkiyetine geçirilmesi yönünde taleplerini sık sık dillendiren Fransa⁵⁵ esas olarak verimli arazilerdeki tarımsal potansiyeli kendi iktisadi canlılığı için pozitif yönde kullanmayı hedeflemişe benziyor.⁵⁶ Bu maksatla Anadolu, Balkanlar ve Ortadoğu'da ziraat yapmak maksadıyla arazi elde etmeye gayret göstermiştir.⁵⁷

Temel başvuru kaynaklarımız olan İstatistik defterlerinde Fransa'nın Kudüs bölgesindeki arazi ve müsakkafat alım, satım işlemine bakıldığında; toplam 117 Fransız'ın Kudüs'te 1.689.196,00 kuruşu müsakkafat, 533.217,00 kuruşlukta arazi olmak üzere toplamda 2.222.530,00 kuruşluk alış işlemi gerçekleştirdiği söylenebilir. Öte yandan 114 Fransızın ise 1.732.952,00 kuruşu müsakkafat ve

52 Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi: Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2006, s. 15.

53 Mehmet Murat, Baskıcı, *1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*, Ankara 2005, s. 39.

54 Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşâd, Kaknüs Yay. İstanbul 1997, s. ,196.

55 Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu (1774-1923)*, çev. İdil Eser, *Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2010, s. 135.

56 A. Ubicımı, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, çev. Cemal Aydın, Timaş Yay., İstanbul 1998, s. 237.

57 BOA, A. MKT. UM., 313/52, T. 19.Ramazan.1274; BOA, BEO., 412/30892, T. 21.Mayıs,1310.

1.329.215,00 kuruşu da arazi olmak üzere toplam 3.053.281,00 kuruşluk satış işlemi gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Bu meblağın sarfedildiği arazi ve müsakkafat tür, çeşitlerine bakıldığında ise; toplam 231 Fransız Kudüs'te, müsakkafat olarak 28 kıta arsa, 36 kıta bağ kürumu, 14 dükkan, 91 hane; arazi olarak ise 40 dönüm bahçe, 37 dönüm bağ yeri ve 3.111 dönüm de tarla alım, satımı yaptıkları görülmektedir.

V- İngiltere

Koloni oluşturma mahareti bakımından burada zikrettiğimiz devletlerden çok daha eski bir geçmişe ve geleneğe sahip olan devlet şüphesiz İngiltere'dir. Nitekim daha XVI. yüzyılda pek çok İrlandalı topraklarını İngilizlere bırakmak zorunda kalmıştır.⁵⁸ Osmanlı coğrafyası için bakıldığında ise İngilizlerin bu yöndeki amaçlarını tam olarak zamanlamak zor gözüküyor. Yine de Senior'un gezi notları referans alındığında İngilizlerin XVIII. yüzyılın başından beri bu maksada yönelik aktif faaliyetler yürüttükleri söylenebilir.⁵⁹ Çok daha sonraları ise Albay Chesney ve Mausell örneklerinde tesadüf ettiğimiz planlı faaliyetler vücuda getirilmiştir.⁶⁰

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İzmir'de arazi almaya yönelik faaliyetler sergileyen İngilizler, kısa sürede burada bazı çiftlikler oluşturmuşlardır.⁶¹ İngilizlerin arazi ve müsakkafat alım satış işlemlerini yoğunlaştırdıkları sahalar muhtemelen İzmir⁶², Bursa⁶³, Ayvalık ve Biga⁶⁴ dolaylarında kümelenmiş olmalıdır. Ayrıca İskenderun⁶⁵, Lazkiye⁶⁶, Kıbrıs⁶⁷ ve Mısır gibi deniz, kara irtibatının ve ehemmiyetinin elzem olduğu bölgeleri de göz ardı etmemek gerekmektedir.⁶⁸

58 Arghın Emmanuel, "Beyaz-Yerli Kolonyalizmi ve Yatırım Emperyalizmi Miti", çev. Erdal Alova, *Birikim*, C I, S 2, Nisan, 1975, s. 34.

59 Nassau William Semor, *Bir Klasik İktisatçı Gözüyle Osmanlı*, Birleşik Yay., Ankara 2011, s. 77.

60 Ali Nejat Ölçen, *Kendini Yok Eden Osmanlı 1535-1914*, Ümit Yay., Ankara 2006, s. 264; Arzu Terzi, *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası: Petrol ve Arazi*, Timaş Yay., İstanbul 2009, s. 97, özellikle Süveyş Kanalı ve çevresindeki İngiliz politikaları hakkında bk. Hüseyin Özdemir, *Abdülhamid'in Filistin Çığlığı*, Yitik Hazine Yay., İzmir 2010, s. 51.

61 Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yay., İstanbul 2005, s. 219.

62 BOA, DH. İD., 135/2-39, T. 11.Haziran.1328.

63 BOA, BEO., 3014/225983-4, T. 27.K. Sani.1322.

64 BOA, ŞD., 2620, T. 9.Haziran.1310; TKG. KK. İLMd., No. 20, s. 346, T. 12.T. Evvel.1324.

65 BOA, BEO., 448/33570, T. 23.Temmuz.1310; BOA, DH. MKT., 2531/26, T. 14.Ağustos, 1317; BOA, DH. MKT., 2551/27, T. 30.Eylül.1317.

66 Vahdettin Engin, *age.*, s. 25.

67 BOA, MV., 113/65, T. 24.Safer.1324.

68 Bunyar Waylet- Ernst Javkh, *İmparatorluk Stratejileri ve Orta Doğu*, çe. Vedat Atilla, Çivi Yazıları, İstanbul 2004, s. 174.

İstatistik defterlerinde toplam 108 İngiliz'in Kudüs'te 2.946.699,00 kuruşu müsakkafat, 229.795,00 kuruşu ise arazi olmak üzere toplamda 3.176.494,00 kuruşluk alış işlemi yaptıkları anlaşılmaktadır. Diğer taraftan 99 İngiliz'in ise 1.950.630,00 kuruşu müsakkafat ve 780.760,00 kuruşu ise arazi olmak üzere toplamda 2.731.390,00 kuruşluk satış işlemi gerçekleştirdikleri görülmektedir. Arazi ve müsakkafat bakımından İngilizlerin müsakkafat olarak hane ve dükkân; arazi olarak da tarla alım, satımı yaptıkları söylenebilir. İngilizlerin özellikle dükkân alım, satımına göstermiş oldukları ilgi kayda değerdir. Nitekim 55 dükkân alınmış 56 dükkân ise satılmıştır. Burada kanımızca üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise İngilizlerce bölgede yapılmış olan tarla alım, satım işlemidir. Nitekim incelediğimiz defterlerde toplam 74 dönümlük bir tarla miktarının İngilizlerce alımının yapıldığına şahit olmaktayız. Fakat tarla satışı noktasına gelindiğinde ise toplam 1.320 dönüm tarlanın satılmış olması açıkçası ilginçtir. Zira bu miktar tarla hangi yıl alındı? sorusunun cevabı incelediğimiz defterlerde bulunmamaktadır. Bu cevabın var olduğunu bildiğimiz ve fakat erişemediğimiz defterlerde olduğu su götürmez bir gerçektir.

Sonuç olarak toplamda 2.017 İngilizin Kudüs'teki alış ve satış işlemleri için 5.907.884,00 kuruşluk bir mablağ sarfettikleri görülmektedir. İstatistik defterlerinde arazi veya müsakkafatın yıllık birim fiyatlarını tespitinin hayli güç olması elde ettiğimiz alım veya satışa dair veriler arasında kâr-zarar odaklı bir değerlendirme yapmamıza da maalesef imkân tanımamaktadır. Bu nedenle sadece elde ettiğimiz verileri doğrudan ortaya koymayı çok daha anlamlı bulmaktayız.

VI- İran

Osmanlı-İran ilişkilerini şekillendiren etken aslında aynı olan dini akidelerden ziyade farklı mezhepleri temsil etmeleridir. Fakat bu farklılığın dozu XVI. yüzyıl ile XIX. yüzyılda şüphesiz aynı değildir. Zira XIX. yüzyılda batı kapitalizminin şiddetle tırmanması imparatorluk nazarında İran'a olan bakışı da bir nebze olsun değiştirmişe benziyor. Hatta başta arazi hareketlilikleri olmak üzere evlilik, miras hakkı veya göç gibi birçok çıkmazda imparatorluk idaresi yabancılardan ziyade İranlılara daha müsamahakâr devranmıştır. Fakat bu müsmaha asla arazi ve müsakkafat alım, satımı işlemlerinde imparatorluğun kendi siyasi birlik ve bütünlüğünü tehlikeye sokacak bir mahiyete bürünmemiştir. Nitekim diğer devletler de olduğu gibi İranlıların da gereğinden fazla arazi edinmelerine müsaade edilmemiştir.⁶⁹ İranlıların inançsal nedenlerden mi yoksa coğrafi nedenlerden mi

69 BOA, A.MKTUM., 514/95-2, T. 06.Ca.1278.

pek anlayamadığımız bazı gereksinimlerle özellikle Bağdat, Beyrut, Adana, Aydın, Basra, Amara ve Bağdat dolaylarında arazi ve emlak edinmeye gayret gösterdikleri ifade edilebilir.⁷⁰ Fakat imparatorluk idaresinin yukarıda bahsettiğimiz temkinli tutumuna rağmen taşrada özellikle İranlılara karşı çok daha tavizkar tutumların sergilendiğine de şahit olmaktadır.⁷¹

İranlıların incelediğimiz Alman ve İngilizlere nazaran Kudüs'te gerek arazi ve müsakkafat alım, satımı yapan kişi sayısı ve gerekse de ödenen mablağ bakımından çok daha gerilerde olduğu söylenebilir. Nitekim Kudüs'te 59 İranlı 344.619,00 kuruşluk müsakkafat, 41.933,00 kuruşlukta arazi olmak üzere toplam 386.611,00 kuruşluk bir alış işlemi gerçekleştirmiştir. Buna karşılık 21 İranlı ise, 191.329,00 kuruşluk müsakkafat ve 24.350,00 kuruşlukta arazi olmak üzere toplamda 215.700,00 kuruşluk satış işlemi ifa etmiştir.

Arazi ve müsakkafat alım, satımı noktasında İranlıların toplamda alımını yaptıkları 1.714 dönüm tarla miktarından sadece 4 dönümünü satmış olmaları dikkate değerdir. Kudüs'te İranlıların yapmış olduğu işlemlerde tıpkı tarla gibi diğer arazi ve müsakkafatın hemen hemen tamamında alışın, satış miktarından çok daha fazla olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu durumun nedeni imparatorluğun yukarıda ifade ettiğimiz İranlılara karşı sergilenen daha müsamahakâr duruş mu; yoksa bir tabiiyet değişikliği mi açıkçası tespit etmek hayli zor. Sonuç olarak toplam 80 İranlı'nın Kudüs'te başta arsa, hane ve tarla cinsinden olmak üzere bahçe, bağ yeri veya kürumu ile dükkân gibi taşınmaz alım, satımlarında toplam 602.311,00 kuruşluk bir meblağ sarfettikleri söylenebilir.

VII- İtalya

İtalyanların imparatorluğun özellikle Selanik, Trablusgarp, Bingazi dolaylarında arazi ve emlak edinmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır.⁷² Buralardaki arazi edinme

70 TKG. KK. İLMd., No. 56, s. ,36, T. 30.Temmuz.1299.

71 "...BağdâdEyâletindekicebî ve İranlıların mutasarrıf oldukları emlâk ve arâzilerinnizâm-ı mülke muhâlif bir durum olduğu içinTeba'a-i Devlet-i Aliyyeyesatdırılması yönündeki emre karşı BağdadVâlisi'ninBağdad'da emlâk ve arâzi sahibi olan İranlılar olduğunu ve bunların arasında bizâtihi İranlı Şehzâdelerin dahi var olduğunu ve yaklaşık otuz kırk yıldan fazla zamandan beri bu mülkleri alıp sattıkları...bu şahısların Teba'a-i Aliyyemensûbiyetini hemen seçebilecekleri ihtimâlinin de ortada olduğunu merkeze arzı üzerine, söz konusu şehzâdeler konusunda "biraz gevşek davranılması"...", BOA, A. AMD., 2/61, T. 26.Z.1623.

72 BOA, BEO., 3322/249088-7, T. 9/Mayıs/1324 ; BOA, BEO., 2995/224572, T. 2.Şubat.1322; BOA, BEO., 3319/248877, T. 11.Mayıs. ,1324; BOA, Y. MTV., 304/71, T. 26.T. Sani.1323; BOA, BEO., 3209/240656-2, 3, T. 3.K. Evvel.1323; BOA, TFR. I. KNS. , 8/712, T.12.2.1323.

şekil ve usulleri de aslında daha önce ifade ettiklerimizden farklı değildir. Öyle ki onların, belirlenen bölgelerde bir hane inşası ile başlayıp kurumsal manada tesis edilen bankaların açılması yönünde gayret sarfettiklerini görmekteyiz.⁷³ Anlaşılan o ki, tesis edilen bu bankalar vesilesiyle yerel halk borçlandırılmakta ve borçlarına karşı arazileri ipotek edilmektedir.⁷⁴

İtalyanların Kudüs'teki arazi ve müsakkafat alım satımlarına bakılacak olursak; toplam 17 İtalyan'ın 813.557,00 kuruşu müsakkafat, 398.925,00 kuruşu ise arazi olmak üzere toplam 1.212.499,00 kuruşluk alış işlemi gerçekleştirdikleri görülmektedir. Öte yandan sadece 7 İtalyan ise 696.725,00 kuruşu müsakkafat, 338.725,00 kuruşu ise arazi olmak üzere toplam 1.034.932,00 kuruşluk satış işlemi yapmıştır. Toplam 24 İtalyanın Kudüs'te arazi ve müsakkafat alım, satım işlemlerinde 2.247.431,00 kuruşluk bir işlem gerçekleştirdikleri görülmektedir. Bu durumda İtalyanların İranlılara nazaran Kudüs'teki arazi ve müsakkafat alım, satım işlemlerinde sayıca az olmalarına rağmen işlemler için ödenen meblağın hayli yüksek olması, onların alım, satım değeri çok daha yüksek cinsten taşınmazlara yöneldikleri veya çok daha yüksek kâr-zarar oranlarıyla işlem yaptıkları şeklinde iki farklı olasılığı akıllara getirmektedir.

VIII- Rusya

Rusların başta Kudüs, İstanbul, Konya, Suriye ve Çanakkale dolaylarında arazi ve emlak alımı yapmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.⁷⁵ Özellikle Kudüs bölgesinde Rusların arazi ve müsakkafat edinmelerine bakıldığında; 107 Rus'un 4.595.858,00 kuruşu müsakkafat; 548.407,00 kuruşu ise arazi olmak üzere toplam 5.144.372,00 kuruşluk alış işlemi yaptıkları görülmektedir. Buna karşın 74 Rus'un ise 2.484.636,00 kuruşu müsakkafat ve 167.854 kuruşu ise arazi olmak üzere toplam 2.652.564,00 kuruşluk satış işlemi yaptıkları söylenebilir.

Rusların Kudüs bölgesinde arsa, dükkân ve hane cinsinden müsakkafat; bahçe yeri ve tarla cinsinden de arazi alım satımı yaptıkları oluşturmuş olduğumuz tablolardan okunmaktadır. Rusların Kudüs'te almını gerçekleştirdikleri 1.039 dönüm tarla

73 BOA, BEO., 3264/244771-3, T. 18.Şubat.1323.

74 BOA, BEO., 3264/244771-2, T. 21.Şubat.1323; BOA, BEO., 3264/244771-1, T. 21.Şubat.1323.

75 BOA, HR. TO., 214/20, T. 10.7.1850; "...Rusyalı üç râhibin Kudüs-i Şerife karîbAnâtâ Karyesinde Aynfârânânmındaki mahal civârındaıştirâ eyledikleri arâzi hakkında sebki eden istizâha ..." BOA, BEO., 2682/201080, T. 21/Eylül/1321; BOA, ŞD., 141/41, T. 30.Mart.1313; BOA, Y. PRK. ZB., 27/121, T. 24.Mayıs. ,1318; BOA, DH. MKT., 1527/93, T. 20.Temmuz.1304; BOA, DH. MKT., 1546/6, T. 7.Eylül.1304.

miktarından sadece 343 dönümünü satmış olmaları ise oldukça düşündürücüdür. Bu minvalde bir diğer örneğe İran değerlendirmemiz sırasında daha önceden tesadüf etmiştik. Hane alım, satım hareketliliğinin arsaya oranla gözle görünür derecede yüksek olduğu söylenebilir. Rusların Kudüs'te müsakkafat olarak 18 kıta arsa, 14 kıta dükkân, 121 kıta hane; arazi olarak da 21 dönüm bahçe, 35 dönüm bağ yeri ve 1.382 dönüm tarla alım, satımı yaptıkları anlaşılmaktadır. Tüm bu veriler ışığında toplam 181 Rus'un Kudüs'te ağırlıklı olarak müsakkafat olmak üzere arazi alım, satımlarında 7.796.936,00 kuruşluk bir işlem gerçekleştirdikleri söylenebilir.

IX- Yunanistan

Osmanlı İmparatorluğunda yabancıların mülk edinmeleri meselesi tarihsel altyapı bağlamında incelendiğinde Yunanlıların farklı bir bakış açısıyla ele alınması gerekmektedir. Nitekim daha 1821 yılındaki isyandan Birinci Dünya Harbine kadar olan dönemde Yunanlılar özellikle Ayvalık merkezli Batı Anadolu'da arazi ve emlak edinme gayretine girmişlerdir.⁷⁶ Yunanlılara özellikle XX. yüzyıl başlarında Batı Anadolu başta olmak üzere diğer kimi bölgelerde arazi ve müsakkafat elde etme amaçlı hareketler sergilemişlerdir.

Yunanların özellikle Kudüs'te aşağıda paylaştığımız rakamsal veriler ekseninde arazi ve müsakkafat edinmelerinin, kanımızca temel problematiğimiz açısından önemli bir yeri bulunmaktadır. Zira bölgeye dair yapılmış çalışmaların tamamında devletlerin faaliyetleri siyasi ve dini bir çerçevede değerlendirilmiştir. Oysa kanımızca İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya gibi sömürge sahası oluşturma, koloni kurma konusunda maharetli devlerlerin yanında Yunanistan gibi siyasi ve ekonomik bağımsızlığını çok daha sonraları kazanmış teşekküllerin de Kudüs'te arazi ve emlak alım, satım iş/işlemlerinde rol oynaması, olayı bilindik kanı ve değerlendirmelerin dışına taşımakta, ekonomik ve ticari kâr amaçlı olması kuvvetle muhtemel bir zemine çekmektedir.⁷⁷ Elbette bu kategoride değerlendirecek aşağıda "diğer devletler" başlığı altında ele aldığımız pek çok devlette bulunmaktadır.

26 Yunanlının Kudüs'te belirtilen yıllarda 319.856,00 kuruşu müsakkafat; 387.158,00 kuruşu ise arazi olmak üzere toplam 707.040,00 kuruşluk alış işlemi yaptıkları anlaşılmaktadır. Diğer taraftan 22 Yunanlının ise 307.549,00 kuruşu

76 Zafer Babagıray, "Yabancılar Toprak Satışı (na Hayır)", *Karınca Kooperatif Postası*, S. 844, Ankara 2007, s. 29.

77 BOA, DH. İD., 2/15, T. 12.Mayıs. ,1327; BOA, BEO., 3501/262517-2, T. 30.T. Sani.1324; BOA, BEO., 3315/248599-2., T. 1.Mayıs. ,1324.

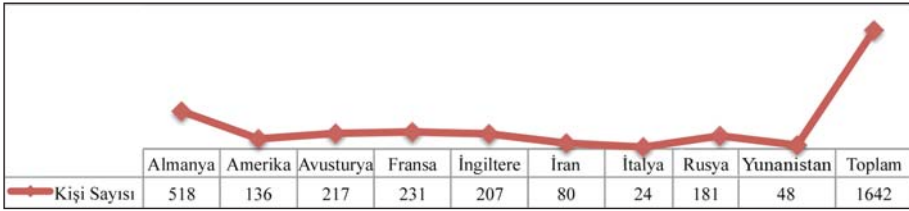
müsakkafat; 59.250,00 kuruşu da arazi olmak üzere toplam 366.821,00 kuruşluk satış işlemi gerçekleştirdiği söylenebilir. İncelediğimiz defterlerden elde ettiğimiz kadarıyla Kudüs'te toplam 48 Yunanlı 1.073.861,00 kuruşluk arazi ve müsakkafat alım, satım işlemi gerçekleştirmiştir. Bu kalemlerin çoğunun ise daha ziyade arsa, hane ve tarla gibi taşınmazlar cinsinden oluştuğu rahatlıkla söylenebilir.

X- Diğer Devletler

İstatistik defterlerinde yukarıda bir bir incelediğimiz devletlerin yanısıra, Portekiz, İsveç, Belçika, Kardağ, Danimarka, Felemenk, Sırbistan ve İspanya gibi devlere dair veriler de bulunmaktadır. Fakat bu devletlere ait bilgiler; özellikle Kudüs bölgesindeki arazi ve müsakkafat alım, satım hareketliliklerinin yukarıda incelediğimiz devletlere göre nispeten çok daha az veya bazen de hiç olmayışı⁷⁸ nedeniyle çalışmanın muhtevasına alınmamıştır.

E- Yabancıların Kudüs'te Arazi ve Emlak Alım-Satım İşlemlerine Dair Bazı Veriler

I- Kişi Sayısı Bakımından

Grafik I: Kudüs'te Arazi ve Musakkafat Alım-Satımı Yapan Yabancılar (Devletler Bazında)

Kudüs'ta yabancıların arazi ve müsakkafat alımları konusunda ilk olarak alım, satımı gerçekleştiren devletler vatandaşları ekseninde bir bakış sergilebilir. Nitekim yukarıdaki grafikten de anlaşıldığı üzere toplam 1.642 yabancı Kudüs'te arazi ve müsakkafat alım-satım işlem gerçekleştirmiştir. Bunların çoğunluğu 518 kişi ile Almanya, 231 kişi ile Fransa ve 217 kişi ile de Avusturyalılarından oluşmaktadır. 24 kişi ile İtalya ve 48 kişi ile de Yunanistan ise en az işlem gerçekleştiren devletler olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁷⁸ 1301 tarihli istatistik defteri verilerine göre Belçika, İsveç, Sırp, Felemenk, Portekiz ve Danimarka devletleri tebaasına dair bir arazi ve müsakkafat alımı-satımı işlemi bulunmamaktadır. Benzer tablo 1314, 1316 tarihli defterler içinde söz konusudur.

II- Musakkafat ve Arazi Alım, Satım Miktarı Bakımından

a) Arazi ve Musakkafat Alışı

Tablo V: Kudüs'te Yabancılarca alışı yapılan Musakkafat ve Arazinin tür ve miktarı

Yıllar	Yabancı Sayısı	Musakkafat					Arazi		
		Arsa (Kıta)	Bahçe Eşçarı (Kıta)	Bağ Kürumu (Kıta)	Dükkân (Kıta)	Hane (Kıta)	Bahçe Yeri (Dönüm)	Bağ Yeri (Dönüm)	Tarla (Dönüm)
1301	114	14	9	6	0	48	6	1	583
1310	94	28			2	41	0	0	249
1314	162	22	15	23	4	44	0	1	429
1315	58	6	7	4	12	35	21	0	1.031
1316	104	3	2	22	10	32	17	17	218
1318	153	7	3	20	3	67	22	8	6.090
1320	172	14	3	13	43	64		30	4.303
1324	112	23	5	4	8	27	18	4	1.286
TOPLAM	969	117	44	92	82	358	84	61	1.4189

Tablo V'e bakıldığında Kudüs'te 969 yabancıların musakkafat olarak 117 kıta arsa, 44 kıta bahçe eşçarı, 92 kıta bağ kürumu, 82 dükkân ve 358 kıta hane; arazi olarak ise 84 dönüm bahçe, 61 dönüm bağ yeri ve 14.189 dönüm tarla alımı gerçekleştirdiklerini görebilmekteyiz.

b- Arazi ve Musakkafat Satışı**Tablo: VI** Kudüs'te Yabancılarca satılı yapılan Musakkafat ve Arazinin tür ve miktarı

Yıllar	Yabancı Sayısı	Musakkafat					Arazi		
		Arsa (Kıta)	Bahçe Eşçarı (Kıta)	Bağ Kürümü (Kıta)	Dükkân (Kıta)	Hane (Kıta)	Bahçe Yeri (Dönüm)	Bağ Yeri (Dönüm)	Tarla (Dönüm)
1301	110	10	8	8	0	35	0	2	181
1310	57	71	0	1	3	98	1	0	79
1314	106	19	15	20	0	51	0	0	1591
1315	101	6	6	35	12	40	17	33	1745
1316	74	5	3	18	8	56	47	26	271
1318	102	6	1	13	5	61	22	4	14
1320	104	13	4	8	43	70	2	11	2223
1324	119	32	1	5	6	63	1		1566
TOPLAM	773	162	38	108	77	474	90	76	7670

Tablo VI'ya bakıldığında ise toplam 773 yabancımlın Kudüs'te müsakkafat olarak 162 kıta arsa, 38 kıta bahçe eşçarı, 108 kıta bağ kürümü, 77 dükkân ve 474 kıta hane; arazi cinsinden ise 90 dönüm bahçe, 76 dönüm bağ yeri ve 7.670 dönüm tarla satışı yaptıkları anlaşılmaktadır.

III- Arazi ve Musakkafat Alım, Satım İşleminde Harcanan Tutar Bakımından

a- Arazi ve Musakkafat Alışında Harcanan Tutar

Tablo VII: Kudüs'te Yabancılarca alış yapılan Musakkafat ve Arazinin için ödenen toplam meblağ

Yıllar	Toplam Yabancı Sayısı	Musakkafat Kuruş	Arazi Kuruş	Vatandaş Sayısı	Devlet İsmi
1301-1324	969	5.088.148,00	3.591.052,00	289	Almanya
		1.326.985,00	94.870,00	82	Amerika
		2.191.007,00	195.618,00	112	Avusturya
		1.689.196,00	533.217,00	117	Fransa
		2.946.699,00	229.795,00	108	İngiltere
		344.619,00	41.933,00	59	İran
		813.557,00	398.925,00	17	İtalya
		4.595.858,00	548.407,00	107	Rusya
		319.856,00	387.158,00	26	Yunan
Toplam		19.315.925,00	6.020.975,00	917	Toplam

Tablo VII'den de anlaşıldığı üzere 917⁷⁹ yabancı Kudüs'te 19.315.925,00 kuruşu müsakkafat, 6.020.975,00 kuruşu da arazi olmak üzere 25.336.900,00 kuruşluk alış işlemi gerçekleştirmişlerdir.

79 Burada toplam yabancı sayısı olan 969 ile Vatandaş sayısı olarak ifade ettiğimiz 917 sayısı arasındaki fark çalışmamızın muhtevasına katmadığımız diğer devletler vatandaşlarına ait bilgilerin burada zikredilmeyişinden kaynaklanmaktadır.

b-Arazi ve Musakkafat Satışında Harcanan Tutar

Tablo VIII: Kudüs'te Yabancılarca satışı yapılan Musakkafat ve Arazinin için ödenen toplam meblağ

Yıllar	Toplam Yabancı Sayısı	Musakkafat Kuruş	Arazi Kuruş	Vatandaş Sayısı	Devlet İsmi
1301-1324	773	4.319.223,00	964.867,00	229	Almanya
		684.323,00	17.075,00	54	Amerika
		1.613.633,00	439.861,00	105	Avusturya
		1.723.952,00	1.329.215,00	114	Fransa
		1.950.630,00	780.760,00	99	İngiltere
		191.329,00	24.350,00	21	İran
		696.725,00	338.200,00	7	İtalya
		2.484.636,00	167.854,00	74	Rusya
		307.549,00	59.250,00	22	Yunan
Toplam		13.972.000,00	4.121.432,00	725	Toplam

Tablo VIII'de görüldüğü üzere Kudüs'te toplam 725 yabancı, 13.972.000,00 kuruşu müsakkafat ve 4.121.432,00 kuruşu ise arazi olmak üzere toplam 18.093.432 kuruşluk satış işlemi gerçekleştirmişlerdir. Genel olarak bakıldığında yabancıların Kudüs'te ele aldığımız defterlerdeki veriler ekseninde yapmış oldukları işlemlerde toplam 43.430.332,00 kuruşluk arazi ve müsakkafat alım, satım işlemi yaptıkları söylenebilir.

Sonuç

Yukarıda değişik yıllara ait imparatorluk genelinde yapılmış arazi ve müsakkafat alım-satım hareketliliğini havi sekiz adet defterdeki verilerden hareketle, Kudüs merkeze alınarak en fazla alım, satım işlemi gerçekleştiren devletlerin durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Zaman zaman metin içerisinde de ifade edildiği üzere istatistik defterlerinin tamamına erişilememesi, muhteva olarak zengin olmakla birlikte sahip oldukları bazı bilgi eksiklikleri gibi pek çok çıkmaz nedeniyle bazı konuların izahında zorlandığımız açıktır. Bu nedenle sık sık “anlaşılmaktadır, görülmektedir, belirtilebilir, söylenebilir...” şeklinde ifadelere başvurulmuştur. Anlatımdaki bu tekdüzeliğe rağmen çalışma; beklenti veya sorunsallarımıza dair bulguları ifade edecek muhtevaya sahiptir. Hemen bu noktada ifade etmek gerekir ki, bu bulgu ve sonuçlar sadece yukarıda tefarruatlı olarak ele alınmış istatistik defterlerine dayanmaktadır.

Kanımızca defterlerdeki verilerin bizlere sunmuş olduğu en önemli sonuçlardan biri Kudüs gibi çalışmamızın başında da ifade edilmiş dinî, kültürel bir zenginlik ile farklılığa haiz bir merkezde yabancıların siyasi ve dinî amaçlı girişimlerinden ziyade ekonomik ve ticari kâr amaçlı arazi veya müsakkafat alım, satım işlemleri yaptıkları yönündeki göstergelerdir. Zira defterlerdeki veriler bizlerde Kudüs'te herhangi bir devletin bilinçli ve sistemli politikasının bir gereği olarak yapılmış arazi ve müsakkafat alım, satım hareketliliğine dair kesin bir iz vermemektedir. Bu ifadeyi kullanırken imparatorluğun özellikle arazi ve müsakkafat alım, satım meselesi noktasında taşrada ve haliyle de Kudüs'te, gerçekleşmesi muhtemel gayri resmi alım, satım işlemlerinin de göz ardı edilmemesi gerektiğinin de altını çizmek zorundayız. Zira döneme ait pek çok şikâyetnamede bu tür usulsüzlüklere dair pek çok örneğe rastlanılmaktadır.

Özellikle istatistik defterlerinde imparatorluk idaresinin bir alt başlık açmamış olduğu Yahudilere dair bilgi ve bulgularda çalışma kapsamında oldukça önemlidir. Zira bölgede çok sonraları siyasi bir devlet olarak teşekkül edecek ve günümüzde Kudüs ile ilgili problemlerin odağına yerleşecek Yahudi Devletinin bölgede oluşumuna dair kesin emarelere maalesef başvuru kaynaklarında tesadüf edilememektedir. Fakat dönemin siyasi ve iktisadi konjüktürü dâhilinde imparatorluğun diğer pek çok bölgesinde rastlanılan farklı tabiiyetteki kişi, sülale ve ailelerin sırf bazı menfî uğraşlar için değişik tabiiyetlere geçtikleri gerçeği de unutulmamalıdır. Her ne kadar defterlerde bu hususta kesin bilgilere rastlanılamamış isek de dönem itibariyle siyasi ve dinî amaçlı girişimlerini hızlandıran Yahudilerin farklı tabiiyetler altında arazi ve müsakkafat alım, satım işlemi yaptıkları da düşünülebilir.

Bu tür olası çıkarımların yanında defterlerdeki verilerden hareketle sarih olarak elde edebileceğimiz kimi sonuçların da olması oldukça önemlidir. Yukarıda tablolar halinde verdiğimiz özellikle devletler ve kişi sayıları ile arazi ve müsakkafat alım, satımlarına dair veriler bu kategoride ele alınmalıdır. Nitekim bizler bu veriler sayesinde yukarıda teferruatlı olarak ifade ettiğimiz Kudüs'te belirtilen yıllarda arazi ve müsakkafat alım, satımı yapan kişilerin sayısı, tabiiyetleri, işleme konu taşınmazın tür ve çeşidi ile ödenen meblağ gibi oldukça önemli bilgilere erişebilmekteyiz. Bu bilgilerin detaylı ve çok yönlü değerlendirilmesi neticesinde kimi zaman imparatorluk idaresinin ve kimi zaman da yabancı devletlerin siyasi, iktisadi reflektörleriyle yüz yüze gelinmektedir. Nitekim ele aldığımız tüm defterlerde müsakkafat alım, satım iş ve işlemleri ile harcanan tutarın; arazi alım, satımı iş ve işlemlerinde harcanan tutardan çok daha fazla olması elbette bir tesadüf

edildir. Bu ancak zirai temelli idari fonksiyonları çok daha eskilere dayanan bir imparatorluk idaresinin Kudüs'te yabancıların bahçe, bağ yeri ve tarla gibi zirai hayatın devamı noktasındaki ehemmiyeti yadsınamaz sahalardan uzak tutulması yönündeki bir gayreti olarak izah edilebilir. Öte yandan şayet varsayımımız doğru ise yabancılar Kudüs'te tarla, bahçe ve bağ yeri gibi alım, satımı çok daha uzun süreli yapılabilecek, kâr amaçlı, taşınmazlardan ziyade arsa, hane, dükkân gibi çok daha kısa sürede ve belki de daha fazla bir kâr oranıyla el değıştirebilecek türden taşınmazlara meylettikleri düşünülebilir. Ayrıca her ne kadar net olarak görünmese de Kudüs'te arsa, hane, dükkân, bahçe eşçarı, bağ kürumu gibi bir bölgeye yerleşim ve hayatın devamı için gerekli türden taşınmazların sık sık el değıştrimesi acaba bölgeye yönelik bir göç dalgası ile yerleşim maksadının bir sonucu mudur? şeklinde bir çıkmazlada baş başa kaldığımızı ifade etmemiz gerekmektedir. Bu soruya dair müsbet bir yaklaşım her ne kadar mevcut literatür dahilinde akla uygun gelse de; daha önce de ifade ettiğimiz üzere bahse konu taşınmazların pek çoğunun aynı yıl içerisinde el değıştirmesi nedeniyle düşüncelerimizi maalesef düşük bir ihtimalden öteye geçirememektedir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

BOA. (Başbakanlık Devlet Arşivleri)

A. AMD., 2/61, T. 26.Z.1623.

A. MKT. UM., 313/52, T. 19.Ramazan.1274 / 453/40, T. 22.Recep.1277 / 514/95-2, T. 06.Ca.1278.

BEO., 1516/113642-01, T. 21 Haziran 1316 / 2682/201080, T. 21/Eylül/1321 / 2995/224572, T. 2.Şubat.1322 / 3014/225983-4, T. 27.K. Sani.1322 / 309/23115-2 / 3209/240656-2, 3, T. 3.K. Evvel.1323 / 3264/244771-2, T. 21.Şubat.1323 / 3313/248426, T. 30.Nisan.1324 / 3319/248877, T. 11.Mayıs, 1324 / 3322/249088-7, T. 9/Mayıs/1324 / 3501/262517-2, T. 30.T. Sani.1324 / 3927/294483-2, T. 30.Ağustos. ,1327 / 3938/295299-2,3, T.10.Eylül1327-1.Eylül.1329 / 412/30892, T.21.Mayıs. ,1310 / 448/33570, T.23.Temmuz.1310 / 65/4868-1,2, T.10.Safer.1310 / 2133/159932, T.22.Temmuz.1319 / 2254/16903-01, T. 22 L. 1321 / 267/9973, T. 08.Safer.1311 / 2682/201080, T. 21.Eylül 1321 / 3315/248599-2., T. 1.Mayıs. ,1324 / 336/25134-2, T.30.T.sani.1309 / 3764/282296-1, T. 1.Haziran.1326 / 3946/288434-1,T.16.M.1329.

DH. İD., 135/2-39, T. 11.Haziran.1328 / 2/15, T. 12.Mayıs. ,1327.

DH. MKT., 1546/6, T. 7.Eyül.1304 / 2531/26, T. 14.Ağustos. ,1317 / 2549/96, T. 16. B. 1319 / 2551/27, T. 30.Eylül.1317 / 1527/93, T. 20.Temmuz.1304.

DH., 34/18, T. 1329.Ca.15.

EV. d., 28180, T. Mart. 1310/Şubat 1311/ 25873, T. Temmuz 1300 / 11404, T. Mart.Şubat 1324 / 26647, T. Mart.Şubat 1318 / 29517, T. Mart.Şubat 1316 / 30040, T. Mart /Şubat 1315 / 30041, T. Mart /Şubat 1315 / 5826, T. Mart. Şubat 1320 / 1463, T. Mart-Şubat 1301

HR. HMŞ. İŞO., 24/4-24, T. 1326.Ks. ,16 / 24/10,T:Mayıs. 1330

HR. TO., 214/20, T. 10.7.1850 / 214/20, T. 10.07.1850 / 214/20, T. 10.07.1850.

MV., 112/31, T.09.Recep.1323 / 113/65, T. 24.Safer.1324 / 131/63, T. 20.Ş.1327 / 26/47, T. 8.T.Sani.1303 / 6/93, T. 27.Ra.1303 / 81/11, T. 16.Safer.1312.

ŞD. MLK., 2309/4, T. 26.T. Sani.1324 / 141/41, T. 30.Mart.1313 / 2620, T. 9.Haziran.1310.

TFR. I. KNS. , 8/712, T.12.2.1323.

Y. EE. d., 902, T. Mart.1312 / 898, T. T. Sani - K. Sani 1299.

Y. MTV., 304/71, T. 26.T. Sani.1323.

Y. PRK. AZJ., 55/88.

Y. PRK. MK., 80/127, T. 1325.

Y. PRK. ZB., 27/121, T. 24.Mayıs1318.

Y.A.RES. , 124/123, T.28.Z.1321.

Y.PRK. AZJ., 50/86, T. 26.Şubat.1320 / 27/39, T.03.Ağustos. ,1309.

YY. d., 897, T. 1301.

TKG.(Tapu ve Kadastro Genel M¼d¼rl¼đ¼ Kuyud-ı Kadime Arşivi)

TKG. KK. İLMd., 19, 20, 56

Araştıra İnceleme Eserleri

Alandağlı, Murat, *S¼reç ve Sonuçlarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancıların M¼lk Edinmeleri*, 1830-1914, Helke Yayınları, Ankara, 2015.

Alandağlı, Murat, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Yabancılar Toprak Satışlarında Belirlediği Kırmızı Çizgiler”, *XVII. T¼rk Tarih Kongresi*, Ankara 2014. (Bildiri Kitabı Yayın aşamasındadır.)

Anderson, Matthew Smith, *Doğu Sorunu (1774-1923)*, çev. İdil Eser, *Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2010.

Arslan Ali, Rusya ve Doğu Avrupa'dan Yahudi Göçü Karşısında Osmanlı Yönetiminin Tavrı, *XIV. T¼rk Tarih Kongresi*, C II, Kısım I, Ankara 2010.

Ataöv, Türkkaya, “Kudüs ve Devletler Hukuku”, *AÜSBF.*, C 35, S. I, Ankara 1980.

Avcı, Mustafa, “Sigortanın Osmanlı Hukukuna Giriş”, *SÜHFD.*, C 8, S. 1-2, Konya 2000.

Avcioğlu, Doğan, *T¼rkiye'nin Düzeni: D¼n-Bug¼n-Yarın*, Tekin Yay., İstanbul 2001.

Babagiray, Zafer, “Yabancılar Toprak Satışı (na Hayır)”, *Karınca Kooperatif Postası*, S. 844, Ankara 2007.

Baskıcı, Mehmet Murat, *1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*, Ankara 2005.

- Baykal, Bekir Sıtkı, "Makamat-ı Mübareke Meselesi", *Belleten*, C XXIII/S. 89, Ankara 1959.
- Bozkurt, Gülnihal, "Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar", *AÜHFĐ*, C 44, S. 1, Ankara, 1995.
- Dolu, Atilla, "Osmanlı Kroniklerinde Kudüs Algısı", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 25/1, 2016.
- EmmanueL, Arghırı, "Beyaz-Yerli Kolonyalizmi ve Yatırım Emperyalizmi Miti", çev. Erdal Alova, *Birikim*, C I, S. 2, Nisan 1975.
- Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşâd, Kaknüs Yay. İstanbul 1997.
- Engin, Vahdettin, Pazarlık: *İkinci Abdülhamid ile Siyonist Lider Dr. Theodore Herzl Arasında Geçen "Filistin'de Yahudi Vatani" Görüşmelerinin Gizli Kalmış Belgeleri*, Yeditepe Yay., İstanbul 2010.
- Erdem, Gazi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyanların Sosyal ve Dini Hayatları (1856-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005, s. 14.
- Geyikdağ, Necla, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Sermaye 1854-1914*, Hil Yay., İstanbul 2008.
- Gül, Muammer, "Müslümanların Kudüs'ü Fethi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. II, 2001.
- Harman, Ömer Faruk, "Kudüs", *DİA*, C 26, 2002, s. 334-338.
- Huberman, Leo, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyula*, İletişim Yay., İstanbul 2011.
- Kazgan, Gülten, *Tanzimat'tan 21. Yüzyula Türkiye Ekonomisi: Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2006.
- Khouli, Azmi, *Osmanlı Döneminde Kudüs'teki Yabancı Okullar*, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Kılıçdağı, Ohannes, "Abdülhamid Misyonerleri Neden Sevmiyordu?", *Toplumsal Tarih*, S. 154, Ekim 2006.
- Ölçen, Ali Nejat, *Kendini Yok Eden Osmanlı 1535-1914*, Ümit Yay., Ankara 2006.
- Özdemir, Hüseyin, *Abdülhamid'in Filistin Çağlığı*, Yitik Hazine Yay., İzmir 2010.

Palmer, Alan, *Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu Bir Çöküşün Tarihi*, çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak, İş Bankası Yay., İstanbul 2002.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yay., İstanbul 2005.

Senior, Nassau William, *Bir Klasik İktisatçı Gözüyle Osmanlı*, Birleşik Yay., Ankara 2011.

Sonyel, Salahi, “Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü”, *Bellekten*, S. 193-195, Ankara 1986.

Terzi, Arzu, *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası: Petrol ve Arazi*, Timaş Yay., İstanbul 2009.

Ubcini A., *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, çev. Cemal Aydın, Timaş Yay. İstanbul, 1998.

Uzer, Umut, “Kudüs Şehrinin Filistin, İsrail ve Birleşmiş Milletler Açısından Siyasi Önemi”, *Fad- Filistin Araştırmaları Dergisi Kudüs Özel Sayısı*, S. 2, 2017.

Waylet, Bunyar – Ernst Javkh, *İmparatorluk Stratejileri ve Orta Doğu*, çev. Vedat Atilla, Çivi Yazıları, İstanbul 2004.

Yorulmaz, Şerife, *Osmanlı İmparatorluğunda Ruhsatsız Okullaşma: 19. yüzyılda Açılan Gayrimislim ve Yabancı Okullar Üzerinde Bir Değerlendirme*, *Osmanlılar IV, Doğu-Batu*, S. 54, Ağustos-Ekim 2010.